

Analysis of Educational Foundations of Cultural-Educational Centers of Mosques

Zahra Salehi Motaahhed[✉] | Zahra Ahmadi Zamani[✉] |
Zahra Sadat Nayeripour[✉]

1. **Corresponding Author:** Assistant professor of history and philosophy of education, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: zsalehiyy@gmail.com
2. PhD student in Educational Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. Email: z_ahmadizamani@yahoo.com
3. MA in Educational Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. Email: zs.nayeri@gmail.com

Article Info

Article type:

Research

Received: ۱۳ October ۱۴۰۲

Revised: ۰۷ November ۱۴۰۲

Accepted: ۰۱ December ۱۴۰۲

Published: ۰۲ December ۱۴۰۲

Keywords

Hazrat Rouhollah Educational Complex,
Educational Foundations,
Mosque based educational center.

ABSTRACT

Objective: The present study aims to identify and analyze the educational foundations of Mosque based educational center, seeking to answer the following question: "Which foundations do these schools adhere to and what goals and principles do they follow?"

Method: To examine the above-mentioned questions, this research utilized a descriptive-analytical approach and employed a comparative-inductive content analysis method to have a case study of Hazrat Rouhollah Educational Complex in Mashhad.

Results: The findings of study included educational foundations, goals, principles, and educational methods obtained through the content analysis of documents within this educational set. Educational foundations were classified into macro and micro levels. Macro-level foundations (policy-making) were presented in the field of structure (inefficiency of present educational systems) and in the field of approach (the centrality of the mosque in education, prioritizing teaching over education, the scientific-moral authority of the educator, and the priority of role of the family in education). Additionally, micro-level educational foundations (implementation) in the field of educational content (prioritizing the realm of doctrinal-worship-moral education, and the realm of various aspects of human being and the necessity of attention to them) and in the field of educational methods (observing gradual progression and adapting content to the learner, diversity in the learner's capabilities and attention to them) were identified.

Conclusion: The findings at both macro and micro levels can be utilized in educational systems.

Cite this article

Salehi Motaahhed, Z., Ahmadi Zamani, Z., & Nayeripour, Z.S. (۱۴۰۲). Analysis of Educational Foundations of Cultural-Educational Centers of Mosques. *Applied Issues in Islamic Education*, ۸ (۱), ۹۱-۱۰۸. <http://dx.doi.org/10.1111/qaiie.1.108>

© The Author(s). Publisher: Academy of Scientific Studies in Education.

DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/qaiie.1.108>

تحلیل مبانی تربیتی کانون‌های فرهنگی-آموزشی مساجد^۱

زهرا صالحی متعدد^۲ | زهرا احمدی زمانی^۳ | زهرا سادات نیری‌پور^۴

۱. مقاله حاضر برگرفته از پژوهش هسته پژوهشی مجرأ در دانشگاه امام صادق(ع) - واحد خواهان می‌باشد.
۲. نویسنده مسئول: استادیار تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: zsalehi۲۲@gmail.com
۳. دانشجوی دکتری مدیریت آموزشی، دانشگاه امام صادق (ع) پردیس خواهان، تهران، ایران. رایانامه: z_ahmadizamani@yahoo.com
۴. دانشآموخته کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی، دانشگاه امام صادق (ع) پردیس خواهان، تهران، ایران. رایانامه: zs.nayeri@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهش	هدف: پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تحلیل مبانی تربیتی کانون‌های فرهنگی-آموزشی مساجد، در صدد پاسخ به این پرسش برآمد که این کانون‌ها به کدام مبانی پایه‌ند بوده و از چه اهداف و اصولی پیروی می‌کنند؟ روش: این پژوهش با استفاده از رویکرد توصیفی- تحلیلی و به کارگیری روش تحلیل محتوای قیاسی- استقرایی، به صورت مطالعه موردی «مجموعه تربیتی حضرت روح الله(ره)» مشهد را مورد بررسی قرار داد.
دریافت: ۱۴۰۲ مهر بازنگری: ۱۱ آبان پذیرش: ۱۰ آذر انتشار: ۱۱ آذر ۱۴۰۲	یافته‌ها: یافته‌های پژوهش شامل مبانی تربیتی، اهداف، اصول و روش‌های تربیتی بود که طی تحلیل محتوای اسناد این مجموعه تربیتی به دست آمد. مبانی تربیتی در دو سطح کلان و خرد طبقه‌بندی شد. مبانی سطح کلان (سیاست‌گذاری) ارائه شده در حوزه ساختاری (ناکارآمدی بسترها نظم آموزش‌پرورش موجود)، و در حوزه رویکرد (محوریت مسجد در امر تعلیم و تربیت، تقدیم پرورش بر آموزش، مرجعیت علمی- اخلاقی مربی و اولویت نقش خانواده در تربیت) بودند. همچنین مبانی تربیتی سطح خرد (اجرا) در حوزه محتوای تربیت (اولویت ساخت تربیت اعتقادی- عبادی- اخلاقی، اهمیت ساختهای تربیتی مختلف) و در حوزه روش‌های تربیت (اهمیت بسترها و تدریج در ارائه محتوا، تنوع ظرفیت متربی و توجه به آن) شناسایی شد.
کلیدواژه‌ها مجموعه تربیتی حضرت روح الله(ره)، مبانی تربیتی، اصول و روش‌ها، کانون‌های فرهنگی-آموزشی مساجد.	نتیجه‌گیری: به نظر می‌رسد این مجموعه‌ها علی‌رغم تنوع، از حیث مبنا و هدف از اشتراک بالایی برخوردار بوده اما در اصول و روش‌ها تفاوت بین کانون‌های فرهنگی-آموزشی مختلف قابل توجه می‌باشد. از این‌رو، یافته‌های حاصله در دو سطح کلان و خرد می‌تواند در نظامهای تربیتی مورد استفاده قرار گیرد.

استناد	صالحی متعدد، زهرا، احمدی زمانی، زهرا، و نیری‌پور، زهرا سادات (۱۴۰۲). تحلیل مبانی تربیتی کانون‌های فرهنگی-آموزشی مساجد. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۸(۴)، ۹۱-۱۰۸.
ناشر: پژوهشگاه مطالعات آموزش و پژوهش.	https://dx.doi.org/10.61186/qaiie.8.4.6

بیان مسئله

از زمان به وجود آمدن مدارس به عنوان سازمانی رسمی برای آموزش، تربیت و یادگیری، مدارس با اهداف و ویژگی‌های متنوعی ایجاد شده‌اند. از جمله دلایل تغییر اهداف، نیازهای جامعه و تعاریف حکومت‌ها از وجود مدرسه بوده است. همین نشان می‌دهد مدرسه به عنوان سازمان اثربخش در جامعه نقش مهمی دارد. به مرور، اهمیت مدرسه به عنوان سازمان تربیت‌کننده نیروی انسانی برای کار فراتر رفت و به محلی برای تحول جامعه در ابعاد مختلف توسعه یافت. به عبارت دیگر اکنون مدرسه محلی است که گام‌های نخست ساخت جامعه آینده در آن رقم می‌خورد (برادران و نیری‌پور، ۱۳۹۹، دیالمه، گودرزی و عزیزی، ۱۳۹۰).

یکی از نهادهای تأثیرگذار در زیست اجتماعی هر جامعه‌ای نهاد آموزش‌وپرورش است. مدارس از دهه ۱۹۹۰ از تعامل پیوسته با جامعه باز تعریف شدند و همین رویکرد، نقش‌های متفاوتی برای مدیران مدارس، مهارت‌های جدید برای مربیان و آموزش‌های متفاوت برای دانش‌آموزان در پی داشته است. اهداف چنین رویکردی عبارتند از: توسعه درک عمومی هوشمندانه از مدرسه در تمام جوانب عملیاتی، فهم احساس عمومی مردم از مدرسه و خواسته‌هایشان از مدرسه، ایجاد احساس مسئولیت در شهروندان در قبال کیفیت آموزشی مدارس، ایجاد حسن نیت، احترام و اعتماد مردم به کادر حرفه‌ای و خدماتی مدرسه، ایجاد درک عمومی نیاز به تغییر برای پیشرفت، مشارکت شهروندان در فعالیت‌های مدرسه و حل مشکلات آموزشی، ترویج روحیه همکاری واقعی بین مدرسه و جامعه در تقسیم و هدایت فرآیندها برای بهبود زندگی اجتماعی (لیندزی^۱، ۲۰۱۸).

نقش‌آفرینی مدرسه در جامعه در هر سطحی، نه تنها مدرسه را از انفعال خارج می‌کند، بلکه گام اولیه برای اثربخشی در جامعه‌ای است که می‌خواهد آموزش و فرهنگ، بنیان تحولات جامعه باشد. از این‌رو در جامعه‌ای که تحولات خود را بر مبنای مسائل ارزشی و اسلامی می‌داند، منشأ اثر بودن مدرسه تردیدناپذیر است. چرا که «فرآیند بسط ظرفیت‌های انسانی از راه تعدیل غاییز و تأمین نیازهای مادی و معنوی انسان با عمل به جامعیت اسلام برای پرورش ایمان و عمل صالح در بستر عدالت فraigیر برای دستیابی به حیات طیبه» (نقی‌پور و احمدی، ۱۳۸۷) امکان‌پذیر می‌شود. سند تحول بنیادین آموزش‌وپرورش به عنوان منبع بالادستی آموزشی که حیات طیبه را هدف اصلی آموزش‌وپرورش می‌داند اشاره می‌کند: «جامعه ما یک جامعه اسلامی است، جامعه اسلامی مظهر تحقق بُعد اجتماعی حیات طیبه به‌شمار می‌آید، حیاط طیبه در نگرش اسلامی تنها در بُعد فردی زندگی و رابطه فردی و شخصی انسان با خداوند و نظام معیار ربوی خلاصه نمی‌شود بلکه بُعد دیگر مهم حیات طیبه، بعد اجتماعی این نوع زندگانی است که در مفهوم «جامعه صالح» تجلی می‌یابد.» (سند تحول بنیادین آموزش‌وپرورش، ۱۳۹۰: ۱۲-۱۳). لذا ضروری به‌نظر می‌رسد که در جامعه اسلامی فعالیت‌های اجتماعی و تربیتی ساختارمند در راستای دستیابی به هدف حیات طیبه صورت پذیرد.

مدارس اجتماعی شاید از دید اندیشمندان، ایده‌ای بدیع باشند، اما با اندکی تفکر می‌توان ریشه‌هایی از تفکرات موجود در این گونه مدارس را در مسجد - مدرسه‌های سنتی ایران دید. مسجد مدارس، فضاهایی

^۱. Lindsey

چند عملکردی بودند که علاوه بر خدمت‌رسانی به طلاب خود در اختیار شهر و محیط اطراف نیز بوده‌اند. گذشتگان ما به مسجد - مدرسه‌ها تنها به دید یک فضای آموزشی نمی‌نگریستند و برای این فضا عملکردهای دیگری غیر از محل کسب علم و دانش در نظر می‌گرفتند (باطنی و ابوالحسنی، ۱۳۹۴، قرائیان و زمانی، ۱۴۰۰).

این سابقه تاریخی از تعامل مدرسه و مسجد در دو دهه اخیر با دغدغه‌های شخصی فعالان تربیتی با هدف تربیت دانش‌آموزان در قالب کانون‌های فرهنگی-آموزشی دوباره شکل گرفته، طرحی که در ابتدا به صورت محدود در کتاب فعالیت‌های مدارس آغاز به کار کرد و سپس با استقبال جامعه روبه‌رو شده و گسترش یافت. این کانون‌ها بیش از ۱۵ سال است که در شهرهایی مثل مشهد، قم، تهران، اصفهان، سبزوار و ... با ده‌ها شعبه مشغول به فعالیت فرهنگی و آموزشی هستند و نقطه مشترک آن‌ها استفاده از محیط انسان‌ساز مسجد، طبیعت و محیط واقعی زندگی است. درواقع تلاش آنها خروج از برخی قالب‌ها و ساختارهای ناکارامد و اقدام عملی در جهت تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت کشور است. (معرفی، ۱۳۹۷).

هدف مساجد از ورود به تاثیرگذاری تربیتی، احیای تربیت جامع دانش‌آموزان است، اگر تربیت جامع را در نظر بگیریم؛ یکی از دلایل اصلی که موجب تقویت فعالیت‌های آموزشی مساجد شد، «احیاء مسجد تمدن اسلامی» به عنوان محوری‌ترین عنصر جامعه است. عنصری که هم رشد فرد و هم رشد جامعه را در تمام ابعاد علمی، معنوی و... تأمین می‌نماید. آن‌چه در اسلام با آن روبه‌رو هستیم، مرکزیت مسجد است، مکانی که در آن هم تربیت اتفاق می‌افتد و هم بحث‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و... رخ می‌دهد. کانون فرهنگی-آموزشی یکی از کارکردهای مسجد را فعال می‌کند؛ یعنی بُعد تربیت و در ادامه با نیروسازی، تمام ساحت‌های رشد جامعه و افراد را فراهم می‌کند، بنابراین افرادی که تربیت می‌شوند می‌توانند بعدها در زمینه‌های مختلف مسجد فعالیت کنند و این امر دغدغه رهبری را در مورد احیاء مسجد نیز تا حدودی پوشش می‌دهد (دولتی، ۱۳۹۶، رحمانی، احمدی وفا و یزدی‌زاده، ۱۴۰۱).

در حال حاضر در ایران مساجد بسیاری به مثلث مسجد، مدرسه، خانواده ورود کرده‌اند و فعالیتهای آموزشی و تربیتی را سرلوحه کار خود قرارداده‌اند. بیش از ۱۰۰ کانون فرهنگی-آموزشی در مساجد وجود دارد که مشغول فعالیت تربیتی هستند که البته این آمار در حال افزایش روزافزون است. درصد زیادی از این کانون‌ها با نام مسجد-مدرسه طی دو یا سه سال اخیر فعالیت خود را آغاز کرده‌اند و شاید اساساً به همین دلیل است که اسناد پشتیبان بسیار کمی در خصوص مبانی، اهداف، اصول و روش‌های تربیتی آن‌ها موجود است. آن‌چه ضرورت انجام چنین پژوهشی را روشن می‌کند همین رشد روزافزون مجموعه‌های تربیتی در مساجد و در عین حال عدم شفافیت و پرسش‌های موجود در خصوص مبانی پشتیبان عملکرد این مجموعه‌ها است. پژوهش‌های مختلفی درباره کانونهای فرهنگی-آموزشی وابسته به مساجد انجام پذیرفته است که مهم‌ترین آن‌ها را در ادامه از نظر می‌گذرانیم.

مسعود بیاضی (۱۳۹۹) در پژوهشی به بررسی تبیین چرایی تمایل به تحصیل در فرآیند آموزش و پرورش مسجد-محور (مطالعه‌ای مبتنی بر پدیدارشناسی) پرداخته است. داده‌های به دست آمده درباره تجربه زیسته ذی‌نفعان (دانش‌آموزان - مریبان - والدین دانش‌آموزان و مدیران) در باب وضعیت

موجود پدیده مورد نظر عبارتند از: گستره فضای تربیتی و آموزشی، ساختار آموزشی و تشکیلاتی، تمهیدات و ملزمومات خاص آموزشی و تربیتی، فعالیتهای فوق برنامه آموزشی و تربیتی. همچنین نتایج حاصل از بررسی تجربه زیسته ذی نفعان درباب علل تمایل به تحصیل در فرآیند مذکور حاکی از این بود که فضای مساعد آموزشی و تربیتی، تشریک مساعی در یاددهی و یادگیری، اعتلای هویت متربیان، محتوای آموزشی و تربیتی غنی‌تر، توجه به فعالیتهای فوق برنامه غنی‌تر، توجه بیشتر به تمهیدات و ملزمومات خاص آموزشی و تربیتی از مهم‌ترین دلایل انتخاب این مدارس بوده است. مطابق با نتایج به‌دست‌آمده پیشنهادهایی مبنی بر ارائه راهکارهایی برای بهبود شرایط وضعیت موجود نظام رسمی آموزشی و استفاده همه‌جانبه از ظرفیت‌های موجود در تجارب زیسته فرایند مسجدمحور و رسیدن به وضعیت مطلوب، با توجه به اسناد فرادستی نظام تعلیم و تربیت کشور بیان شده است.

سبحانی متین، و لطیفی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «شناسایی الزامات ایجاد ارتباط مطلوب میان مساجد و مدارس» با روش تحلیل مضمون به‌دبیال شناسایی الزامات مورد نیاز مسجد در ایجاد ارتباط پایدار و اثرگذار با مدرسه است. برای این پژوهش با مسئولان تربیتی ۱۴ مسجد از سراسر کشور از جمله تهران، اصفهان، اهواز، قزوین، قم، اسلامشهر و ورامین مصاحبه شد که در زمینه ارتباط با مدرسه موفق عمل کرده بودند. نتایج در قالب ۴۸ مضمون پایه، ده مضمون سازمان‌دهنده و چهار مضمون فراغیر گزارش شده است. در پایان تحلیل‌ها، چهار بُعد و ده مؤلفه به‌دست آمد که درواقع همان مضمون‌های سازمان‌دهنده و فراغیر است. ابعاد عبارت است از بُعد تعامل، بُعد برنامه، بُعد نیروی انسانی و بُعد قالب‌های ارتباطی. در نتیجه اگر تشکیلات فرهنگی مسجد در این چهار بُعد، که هر کدام مؤلفه‌هایی دارد، موفق باشد و آن‌ها را مورد توجه قرار دهد به ایجاد ارتباط مناسب و مستمر با مدرسه موفق خواهد شد.

شريف‌فرد، لطيفي، و ذوالفقاري (۱۳۹۸) در پژوهش خود به بررسی «الگوي همکاري بين بخشی (مورد مطالعه: همکاري مسجد با مدرسه و خانواده)» پرداختند. اين پژوهش از نوع كيفي بوده و در آن از راهبرد نظریه‌پردازی داده‌بنیاد استفاده شده است. داده‌های پژوهش از نتایج مورد کاوی چهارده مسجد برتر در کشور در حوزه تعامل با خانواده و مدرسه استخراج شده است. يافته‌ها: همکاري مسجد با مدرسه و خانواده پدیده‌ای محوري است که شرایط علی آن را ظرفیت‌ها و ضعف‌های نهادهای تربیتی تشکیل می‌دهند و برای تحقق آن باید به زمینه‌های آن که بايسته‌های برنامه‌ای، ساختاری و سرمایه انسانی است، توجه شود. اين پدیده دارای مراحل چهارگانه: «۱- زمینه سازی و اعتمادسازی، ۲- جذب از مدرسه به مسجد، ۳- تداوم ارتباط و تربیت در مسجد، ۴- نقش آفرینی دانشآموزان در مسجد و مدرسه» است که مؤلفه‌هایی در قالب عوامل مداخله‌گر بر آن اثر گذار هستند و نتایجی را به‌دبیال خواهند داشت. الگوي حاصل از روابط مقوله‌های تحقیق در مدلی پارادایمی نمایش داده شده است.

مرزوقي، جهاني، تركزاده، امير طيبي (۱۳۹۷) در پژوهش «الگوي مفهومي تعامل مدرسه، خانواده و مسجد از منظر تعلیم و تربیت اسلامی» به‌دبیال تدوین الگوي تعاملی نقش نهادهای تربیتی مدرسه، خانواده و مسجد در تحقق اهداف تربیتی از منظر تعلیم و تربیت اسلامی بوده‌اند. رویکرد پژوهش کيفي و شيوه مطالعه موردي کيفي می‌باشد. مشارکت‌کنندگان بالقوه شامل ۳۷ نفر در سه گروه مدرسه (مدیران مدارس، مسئولان آموزش و پرورش و اعضای هیات علمی دانشکده علوم تربیتی)، خانواده (مشاوران

خانواده، مراکز مشاوره، انجمن اولیاء و مربیان) و مسجد (حوزویان، ائمه جماعات و جمعه) بودند که با روش نمونه‌گیری هدفمند و تکنیک معیار و براساس اشباع نظری مشارکت‌کنندگان پژوهش انتخاب شدند. بر اساس یافته‌های به‌دست‌آمده، شبکه مضامین الگوی تعاملی مدرسه، خانواده و مسجد به‌عنوان مضمون فراغیر شامل هفت مضمون سازمان‌دهنده مبانی اندیشه‌ای، جهت‌گیری تعامل، محور تعامل، مخاطبین تعامل، چرایی تعامل، موانع تعامل و چگونگی تعامل بوده که هر کدام نیز دارای مؤلفه‌های گوناگون (مضامین پایه) بودند. با استفاده از معیارهای اعتبارسنجی اعتبار الگو مورد بررسی قرار گرفت. یافته‌های این پژوهش در سطح کلان و خرد برای سیاست‌گذاری و اجرا در هر سه حوزه مدرسه، خانواده و مسجد می‌تواند مورد توجه متولیان امر قرار گیرد.

همایون و نیسیانی (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «تجزیه و تحلیل سیستمی فرآیند پرورش منابع انسانی در مسجد؛ مطالعه موردی: علل پویایی و حیات مسجد صنعت‌گران مشهد» به بررسی نظام مدیریت عملکرد مسجد صنعت‌گران مشهد پرداخته است که در آن افراد با تکیه بر فرآیندها و اهداف اسلامی پرورش می‌یابند. پژوهش گران به این نتیجه دست یافتند که عامل اصلی توفیق این مسجد، احیای سنت‌های مربوط به مسجد در سایه رهنماها و بیانات قرآنی است.

علی‌رغم وجود پژوهش‌های متنوع درخصوص این‌گونه مجموعه‌ها، پژوهشی که به بررسی و تحلیل مبانی تربیتی کانون‌های فرهنگی-آموزشی مساجد پرداخته باشد به چشم نمی‌خورد. از این‌رو پژوهش حاضر رسالت خود را دست‌یابی به این مبانی قرارداده است. برای این منظور نیاز است آن‌چه به‌عنوان چشم‌انداز یا اساس‌نامه پیش روی این مجموعه‌ها قرار دارد مورد بررسی و تحلیل دقیق قرار گیرد. این در حالی است که اغلب مجموعه‌هایی که در کشور تحت عنوان کانون تربیتی-آموزشی یا مسجد-مدرسه فعالیت می‌کنند، فاقد اساس‌نامه و خط‌مشی مدون بوده و همین امر دسترسی پژوهش گران به مبانی نظری را با مشکل مواجه کرده است. در این میان مجموعه تربیتی حضرت روح الله^(۱) که از حیث سابقه تاریخی نیز اولین مجموعه منسجم و به نوعی آغازگر مسیر مدارس مسجدمحور است، دارای سندی مدون و مفصل می‌باشد که نقش محوری در استخراج مبانی در مقاله حاضر را ایفاء کرده است. بنابراین پژوهش حاضر «مجموعه تربیتی حضرت روح الله^(۲)» واقع در مشهد را (که در حال حاضر دارای ۵ مجموعه تربیتی اصلی و چندین شعبه زیرمجموعه هریک از این مجموعه‌ها است) به صورت مطالعه موردی، مورد تحلیل محتوا قرار داده و در تلاش است به این پرسش پاسخ دهد که کانون‌های فرهنگی-آموزشی مساجد به چه مبانی تربیتی قائلند و از کدام اصول و روش‌ها پیروی می‌کنند؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع مطالعات کیفی بوده و با رویکرد توصیفی- تحلیلی با استفاده از روش تحلیل محتوای قیاسی-استقرایی به مطالعه موردی پرداخته است. مطالعه موردی کیفی، نوعی راهبرد پژوهش به‌شمار می‌آید که در آن پژوهش‌گر با مطالعه عمیق بر روی یک پدیده به روشن و شفاف کردن آن با استفاده از منابع مختلفی مانند اسنادی، مصاحبه و مشاهده می‌پردازد (دانایی‌فرد، الوانی، آذر، ۱۳۹۲؛ هومن، ۱۳۸۹). درواقع این مورد می‌تواند فرد، گروه، نهاد و یا سازمان باشد. لازم به‌ذکر است، ویژگی

کلیدی مطالعه موردی کیفی، شیوه یا داده نیست؛ بلکه تأکید آن بر درک فرآیندها آن‌طور که در بستر خود رخ می‌دهند، است (هومن، ۱۳۸۹: ۳۶). مجموعه مورد مطالعه در این پژوهش، «مجموعه تربیتی روح الله^(ره)» ابتدا در سطح توصیف از دو حیث ساختار و مؤلفه‌های تربیتی مدارس زیرمجموعه، مورد بررسی قرار گرفت و در ادامه با مراجعه به اساسنامه و سایر اسناد پشتیبان در سطح تحلیل، مبانی تربیتی آن استخراج شد. جهت تحلیل و دستیابی به مبانی، اسناد مجموعه تربیتی روح الله^(ره) که شامل ۱۰۷ صفحه بود با استفاده از روش تحلیل محتوا در فرایند کدگذاری قرار گرفت. تحلیل محتوا، فنی است که به کمک آن، ویژگی‌های خاص پیام‌ها را به‌طور نظام یافته و عینی مورد شناسایی قرار می‌دهند (گلشنی و قائدی، ۱۳۹۲: ۶۲). تحلیل محتوا در پژوهش حاضر به شیوه قیاسی آغاز شد (با هدف دستیابی به گزاره‌های توصیفی و تجویزی مختلف چون مبانی، اصل و روش) و به شیوه استقرایی با غرق شدن در داده‌ها ادامه یافت. در یک تعریف ساده می‌توان تحلیل محتوا را بیرون کشیدن مفاهیم مورد نیاز از دل متن مورد نظر نامید. در پژوهش حاضر کدهای به‌دست‌آمده در فرایند تحلیل محتوا در سطح انتزاع بالاتر به مقولاتی تبدیل شده و ناظر به پرسش پژوهش در قالب اهداف، مبانی، اصول و روش‌های تربیتی صورت‌بندی و طبقه‌بندی شد. در واقع منظور از کد، مفاهیم اولیه‌ای است که از متن اسناد به‌دست‌آمده است و سپس از طریق ایجاد ارتباط مفاهیم با هم و با توجه به ماهیت توصیفی یا تجویزی کدها در سطح بعدی تحلیل به اهداف، مبانی، اصول و روش‌ها منتهی شده است. پژوهش حاضر تجربه این مجموعه را به‌عنوان یک نظام تربیتی مورد بررسی قرار می‌دهد و به‌دلیل کشف مبانی تربیتی این رویکرد است، به‌همین دلیل در فرایند استنتاج مبانی (گزاره‌های توصیفی)، سایر گزاره‌های تجویزی (شامل هدف، اصل و روش) نیز به‌عنوان یافته‌های پژوهش قابل ارائه می‌باشد.

تاریخچه «مجموعه تربیتی حضرت روح الله^(ره)

در این بخش از نوشتار به معرفی مجموعه مورد بررسی در پژوهش حاضر می‌پردازیم تا پیش از ورود به گام تحلیل مبانی، با ارائه توصیفی از وضعیت گذشته و حال این مجموعه از دو منظر ساختار و مؤلفه‌های تربیتی، بتوانیم با وضوح بیشتری با اسناد مورد تحلیل مواجهه داشته باشیم.

جهت بررسی ساختاری، به تاریخچه «مجموعه تربیتی حضرت روح الله^(ره)» که به‌عنوان مطالعه موردی در این پژوهش انتخاب شده، اشاره می‌شود. ابادی و مهدی‌آباد، دو تن از اعضای بسیج مسجد ابوالفضلیه مشهد بودند که در سال ۱۳۷۷ در پایگاه بسیج (شهید منتظری) این مسجد با یکدیگر آشنا شدند. پس از گذشت مدتی کوتاه، زمینه آشنایی و همکاری با «محمد‌مهدی نجاتی» و فعالیت‌های تربیتی وی، در مسجد امام علی(ع) به وجود آمد و این «مقدمه و بستری ارزشمند» برای فعالیت‌های تربیتی آینده شد. پس از ۳ سال انجام فعالیت‌های تربیتی متعدد در مساجد مختلف، کار تربیتی اصلی خود را در سال ۱۳۸۰ در همان مسجد ابوالفضلیه پایه‌گذاری و «ولین دوره تربیتی» کانون شهید منتظری در آن زمان تأسیس شد. پس از چندین جابه‌جایی و فعالیت در مساجد مختلف شهر مشهد، در سال ۱۳۸۲ به مسجد صنعت‌گران منتقل و «کانون شهید کلامدوز» در مسجد صنعت‌گران شکل گرفت (مجموعه تربیتی روح الله^(ره)، ۱۳۹۴: ۴).

سال ۱۳۸۴ دوره تربیتی دوم مجموعه تأسیس شد. در سال ۱۳۸۵ به رشد و توسعه بیشتر مجموعه اهتمام و در سال ۱۳۸۶ بخش قابل توجهی از نیروهای تربیتی مجموعه، در میان سایر مساجد توزیع شدند. در سال ۱۳۸۷ دوره حوزوی برای دبیرستان‌ها تأسیس شد. در سال ۱۳۸۸ برگزاری مجدد دوره‌های پاره‌وقت به صورت محدود آغاز و در سال بعد تقویت شد. در خرداد ۱۳۹۰ «تأسیس مدرسه راهنمایی پسرانه» و «تأسیس دوره دوم دبیرستان پسرانه» به تحقق پیوست و در مهرماه همان سال «دبستان دخترانه» در «مجموعه تربیتی حضرت روح‌الله (ره)» تأسیس شد و این نقطه آغاز «کار تربیتی تمام وقت» در «مجموعه تربیتی حضرت روح‌الله (ره)» بود. سپس در خرداد ۱۳۹۱ «دبستان پسرانه» مجموعه تأسیس و در سال ۱۳۹۲ در تمامی پایه‌ها گشته شد. در سال ۱۳۹۳ «مسجد حضرت ابوالفضل نیز به زنجیره فعالیت‌های تربیتی مجموعه اضافه شد تا بخشی از فعالیت‌ها و مقاطع تربیتی در آن جا برگزار شد؛ و نهایتاً «طرح تربیت با نگرش تمدن‌سازی اسلامی» در دستور کار «مجموعه تربیتی حضرت روح‌الله (ره)» قرار گرفته است (مجموعه تربیتی روح‌الله (ره)، ۱۳۹۴: ۴).

چنان‌چه پیداست، این مجموعه ابتدائاً فعالیت خود را به صورت یک کانون فرهنگی آغاز کرد و برنامه‌های فوق برنامه (پس از مدرسه) برای کودکان و نوجوانان تعریف می‌کرده است و پس از چندین سال فعالیت، در سال ۱۳۹۱ نقش رسمی و جایگزین مدرسه را به خود گرفته است که تا زمان حال ادامه دارد.

علاوه بر آشنایی با تاریخچه و ساختار مجموعه مورد بررسی، جهت توصیف دقیق‌تر وضع موجود مجموعه مورد مطالعه به نظر می‌رسد نیاز است مؤلفه‌های تربیتی مدارس زیرمجموعه نیز مورد بررسی قرار گیرد. در جدول ۱ مؤلفه‌های تربیتی مدارس پنج گانه مجموعه تربیتی روح‌الله (ره) در هفت بخش؛ اهداف، محتوای برنامه، فعالیت‌های یادگیری، نقش مربی، منابع آموزشی، مکان، ارزش‌یابی و نقش والدین قابل مشاهده است.

جدول ۱. توصیف مدارس پنج گانه مجموعه تربیتی روح‌الله (ره) براساس مؤلفه‌های تربیتی هر مجموعه^۱

مؤلفه‌های تربیتی	مسجد صنعت‌گران	مسجد اقبال (ع)	مسجد حضرت عباس (ع)	مسجد جمکران	مسجد حاج حبیب
اهداف	طرح تربیتی طلاق و دانش‌آموزان مبتنی بر فقلین (قرآن و اهل بیت) احیا کردن سنت‌های اسلامی خودسازی همه اعضای مدرسه	تحقیق کلمه توحید تحقیق تمدن عالی اسلامی تحقیق عدالت حدکثی احیای تربیت جامع دانش‌آموزان	تحقیق کلمه توحید تحقیق تمدن عالی اسلامی تحقیق عدالت حدکثی احیای تربیت جامع دانش‌آموزان	تحقیت دانش‌آموز مؤمن، متعهد و پایبند به موازین اسلام و انقلاب	تعلیم دانش‌آموزانی متخصص و خلاق و با اخلاق پیگیری و اجرای سنده آپ. ^۲
محتوای برنامه	رویکرد حوزوی	رویکرد حوزوی + دروس آپ.	رویکرد حوزوی + دروس آپ.	رویکرد حوزوی + دروس آپ.	فعالیت‌های اقتصادی و مهارتی
فعالیت‌های یادگیری	۱- تحصیلی (دروس آپ.) دروس معارفی)	۱- فرآیند علمی (دروس حلقه‌های معرفتی مدرسه‌ای، حوزوی، احکام، جهت آموزش و توسعه فرهنگ اقامه مباحثه دروس آپ. نماز قرآن و...)	۱- فرآیند علمی (دروس حلقه‌های معرفتی مدرسه‌ای، حوزوی، احکام، جهت آموزش و توسعه فرهنگ اقامه مباحثه دروس آپ. نماز قرآن و...)		

۱. لازم به ذکر است محتوای این جدول توسط پژوهش‌گران در مصاحبه‌های حضوری، تلفنی و همچنین از طریق بررسی داده‌های مختلف مکتوب درباره این مدارس جمع‌آوری شده است.

۲. آموزش و پرورش

تریبیتی	مؤلفه‌های	مسجد صنعت‌گران	مسجد ابالفضل (ع)	مسجد حضرت عباس (ع)	مسجد جمکران	مسجد حاج حبیب
راهپیمایی و...	راهپیمایی و... سیره شهداء، هیئت و ... تکواندو و ... آموزش عملی دروس به ویژه اخلاق اسلامی	۲- تهذیب (زیارت، ترویج سیره شهداء، هیئت و ...) ۳- ورزش (اولویت و تاکید بر کوهنوردی و سایر ورزش‌ها)	۲- تهذیب (زیارت، ترویج سیره شهداء، هیئت و ...) ۳- ورزش (اولویت و تاکید بر کوهنوردی و سایر ورزش‌ها)	اردو، زیارت، برنامه‌های ورزشی	افزایش سطح توانایی‌ها و مهارت‌های خانواده	
نقش مربی	مربی محوری مربی‌ها، طلبه و آشنا با مفاهیم مذهبی هستند.	مربی محوری (مبتنی بر اشراف مربی بر متربیان، در فرایند تربیت اسلامی)	مربی محوری (مبتنی بر اشراف مربی بر متربیان، در فرایند تربیت اسلامی)	مربی محوری	مربی محوری	
منابع آموزشی	قرآن، نهج البلاغه و صحیفه سجادیه بحشی از دروس آ.پ. دروس معارفی (حوزوی) سیره شهداء كتب شهید مطهری	قرآن و نهج البلاغه احادیث و عقائد دروس آ.پ. دروس حوزوی	قرآن و نهج البلاغه احادیث و عقائد دروس آ.پ. دروس حوزوی	دروس آ.پ. دروس معارفی و سیره شهداء	+ قرآن و احادیث سند آ.پ.	
مکان	داخل شبستان اصلی	داخل مسجد	داخل مسجد	داخل مسجد	داخل مسجد	داخل مسجد
ارزش‌یابی	از روش‌های ارزشیابی حوزه و نظام ثلثی و در انتهای هر مقطع آزمون برای دریافت گواهی پایان دوره معتبر از آ.پ. و همچنین می‌توانند در آزمون پایه ۶ حوزه شرکت کنند و مدرک بگیرند.	از روش‌های ارزشیابی حوزه و روش‌های مرسم‌وم آ.پ (امتحانات کتبی) در انتهای هر پایه تحصیلی آزمون آ.پ. را می‌دهند و آزمون آ.پ. را می‌دهند و مدرک می‌گیرند. و همچنین می‌توانند در آزمون پایه ۶ حوزه شرکت کنند و مدرک بگیرند.	از روش‌های ارزشیابی حوزه و روش‌های مرسم‌وم آ.پ (امتحانات کتبی) در انتهای هر پایه تحصیلی آزمون آ.پ. را می‌دهند و آزمون آ.پ. را می‌دهند و مدرک می‌گیرند. و همچنین می‌توانند در آزمون پایه ۶ حوزه شرکت کنند و مدرک بگیرند.	آزمون‌های کتبی روش توصیفی (قبولی) برای هر پایه یا عدم قبولی توسط تحصیلی (به شیوه مربی مربوطه اعلام می‌شود)	آزمون‌های کتبی روش توصیفی (قبولی) برای هر پایه یا عدم قبولی توسط تحصیلی (به شیوه مربی مربوطه اعلام می‌شود)	
نقش والدین	محوریت والدین نقش اصلی تربیت و آموزش به عهده والدین است و پدر به عنوان ولی نقش اصلی را دارد. حضور اجباری یکی از والدین در همه کلاس‌ها و برنامه‌ها	در امر تربیت بچه‌ها، شخص مربی، «وکیل» پدر و مادر است. در کار تربیتی باید مینما را بر ارتباط دانش‌آموز با والدینش بگذاریم.	در امر تربیت بچه‌ها، شخص مربی، «وکیل» پدر و مادر است. در کار تربیتی باید مینما را بر ارتباط دانش‌آموز با والدینش بگذاریم.	مشارکت در تعامل و مشارکت بالا در تمام فعالیت‌های مذهبی و تفریحی درسی و عملی - اقتصادی مدرسه		

یافته‌ها

همان‌گونه که در قسمت روش‌شناسی از نظر گذشت، در این پژوهش متن سند مجموعه تربیتی روح‌الله(ره) در فرایند کدگذاری قرار گرفت و مورد تحلیل محتوای قیاسی- استقرایی واقع شد. در مرحله اول متن سند به روش تحلیل محتوا کدگذاری شد (جدول ۲)؛ در مرحله دوم بر اساس کدهای استخراج شده، گزاره‌هایی از جمله هدف، مبنای اصل و روش به عنوان مقولات مورد پرسش در پژوهش از آن استنتاج شد تا به مبانی تربیتی این مجموعه دست یافته شود (جدول ۳).

جدول ۲: نتایج کدگذاری سند مجموعه تربیتی روح‌الله (ره)

کدهای باز	متن سند مجموعه تربیتی روح‌الله (ره)
مطالعه و بررسی وضع موجود آموزش‌پرورش	اساس نظام تربیتی موجود کشور، نه در مسیر عمل به اسلام، بلکه معارض با آن، بنیان‌گذاری شده است... برای تحقق آینده تربیتی مطلوب اسلام ناب، نیاز است که «بستر موجود، هویت و ماهیت، هدف‌گذاری‌ها، عملیات و اقدامات، ابزارها و روش‌ها» و به یک کلمه «اساس پیش‌فرض‌های نگرشی، راهبردی و عملیاتی ما در مسیر اجرا و حرکت نظام تربیتی» تغییر نماید (ص ۱۲).
تأسیس مسجد-مدرسه و مستندکردن ساختار و محظوی آن	در اننهای سال ۱۴۱۴، الگوی تربیتی تکامل‌یافته و عملیاتی شده توسط «مجموعه تربیتی حضرت روح‌الله»، جریان تربیتی غالب و رایج در ایران اسلامی خواهد بود که منجر به تحول در نظام تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران (در راستای کمک به تصحیح سبک زندگی و تحقق دولت اسلامی ناب)، شده است؛ الگوی تکامل‌یافته مجموعه به عموم مساجد ایران و جهان اسلام اشاعه خواهد یافت و در نهادهای اجتماعی ایران اسلامی، اعم از حوزه‌های علمیه، دانشگاه‌ها، مدارس، ورزشگاه‌ها و مراکز فرهنگی تفریحی، گفتمان غالب و مسلط خواهد بود؛ ساختار و محتوای این الگو، مدون و مستند بوده، و افراد شاخص تربیت شده توسط این الگو، به عنوان اسوه‌های تربیتی امت اسلامی شناخته خواهند شد. عموم مردم، و نخبگان، و نهادهای رسمی اداره جامعه، در سال ۱۴۱۴، از هواداران، گردانندگان و توسعه‌دهندگان این الگوتکامل‌یافته تربیتی و جریان اجتماعی تربیتی مسلط آن خواهند بود (ص ۱۸).
تعامل طرفینی با دانشگاه و نخبگان دانشگاهی	مجموعه‌ما، تعامل طرفینی با نهاد دانشگاه و نخبگان دانشگاهی در سطح کشور داشته و مورد احترام و معتمد نخبگان خراسان رضوی است (ص ۱۸).
فراهم‌آوردن برنامه متنوع پرورشی و آموزشی در مسجد	تمام امور امت اسلام باید با محوریت مسجد ساماندهی شود و البته برای آغاز این فرایند، چه محتوا و کاری بهتر از کار تربیت اسلامی ناب می‌توان برگزید که با اجرای آن در مسجد، هم مبانی اسلامی به طور علمی در مسجد اشاعه می‌یابد و هم شور و نشاط اسلامی به مسجد می‌آید. محل گشایش گره کور اثربخشی کارهای فرهنگی در کشور در همین نقطه با محوریت مسجد است (ص ۱۴).
فراهم‌آوردن بسترها‌ی برای مشارکت حداکثری دانش آموزان در امور مسجد	ایجاد حوزه علمیه در مسجد، مزایای بسیاری دارد؛ آموزش طلبه در بازه زمانی کوتاه‌مدت بدون کاستن از کیفیت آموزش؛ هم‌چنین لازم نیست که هر مسجد ۱۰۰ طلبه داشته باشد بلکه ممکن است تنها ۱۰ طلبه داشته باشد. رونق گرفتن مساجد؛ این طلبه‌ها می‌توانند به امور مسجد هم رسیدگی کنند. پایگاه بسیج را اداره کنند، کار تربیتی انجام دهند. از طرف دیگر مساجد در همه جای شهر هستند، همه اشاره به آن رفت و آمد دارند، با این شیوه مساجد از رکود خارج می‌شوند. در پیش‌یافته مساجد از مساجد فقط برای نماز جماعت باز و سپس بسته می‌شوند. در حالی که اگر حوزه علمیه در مسجد شکل بگیرد، مساجد دوباره در جامعه محوریت می‌یابند. اگر این اتفاق رخ دهد، به نظر ما انقلاب فرهنگی در کشور رخ خواهد داد (ص ۸۹).
ایجاد ارتباط حداکثری دانش آموزان با آحاد جامعه	حوزه درون مسجد، پتانسیل‌هایی دارد که حوزه‌های علمیه دیگر ندارند. یکی از ویژگی‌های نامطلوب حوزه‌های علمیه متداول ما، آن است که طلبه از مردم جداست و در یک محیط خاصی قرار دارد که فقط طلبه هاستند. وقتی که طلبه از مردم جدا شد، دیگر توانایی ارتباط برقرار کردن با نسل جوان را ندارد. این فرد نمی‌تواند با جامعه ارتباط برقرار کند، چون فضای فکری‌اش کاملاً متفاوت است. بدین‌جهت می‌تواند با یک دانش‌آموز ارتباط برقرار کند. وجود حوزه علمیه در مسجد به علت آن که مسجد محل رفت‌وآمد مداوم مردم از اشاره گوناگون هست، از این آسیب مبرا است (ص ۸۹).
اولویت داشتن برنامه‌های تربیتی بر آموزشی	صیغه فعالیت ما «کار تربیتی اسلامی ناب و مؤثر» است، یعنی کاری با هدف‌گذاری تربیت کیفی انسان‌ها، با رویکرد تعالی، همراهی، اشراف بر مربی، در بازه‌ای بلندمدت و ثبت اثرات مطلوب موردنظر، در افکار و گفتار و رفتار و منش و نهایتاً شخصیت و سرنوشت انسان‌ها. هدف ما در اینجا برخلاف آموزش‌پرورش «تربیتی» است و نه «آموزشی» (ص ۱۶).
توانمندسازی دانش آموزان برای مدیریت زندگی اجتماعی	در واقع، مری که خودمحور کار است، تربیت محوری را به جای آموزش محوری برگزیده است (ص ۲۱).
کاربست معارف اسلامی در سبک زندگی دانش آموزان	در واقع، مری که خودمحور کار است، تربیت محوری را به جای آموزش محوری برگزیده است. مقصد این تربیت را، توانمندسازی مرتباً در مدیریت زندگی اجتماعی در جامعه‌ای پویا در جهت ایجاد تمدن اسلامی ناب و کسب شایستگی‌های ظهور قرار داده است (ص ۲۱).
اولویت آموزش مباحثت: قرآن، ترجمه، تفسیر؛ دروس حوزوی و معارف اسلامی که شامل احکام، عقاید، کتب شهید مطهری و ... می‌شود.	تلاش ما بر این است که با استفاده از قرآن و عترت و تبدیل فرامین آن، به کتاب کار زندگی بچه‌ها حیات طیبۀ دینی و قرائی را در بچه‌ها و خانواده‌ایشان، پرورش دهیم (ص ۶).
برنامه کمکدرسي: که به صورت کمک‌آموزشی و با توجه به نیاز افراد گروه کار می‌شود (ص ۸۷).	از جهت محتوایی، اصل کار بر تدبیر و تفکر در قرآن و سنت و سیره چهارده معصوم (ع) است (ص ۱۶). مباحثی که در گروه‌ها آموزش داده می‌شود را عمده‌ای می‌توان به سه بخش تقسیم کرد: ۱- قرآن: شامل آیات کلیدی قرآن، ترجمه، تفسیر، ۲- دروس حوزوی و معارف اسلامی که شامل احکام، عقاید، کتب شهید مطهری و ... می‌شود. ۳- برنامه کمکدرسي: که به صورت کمک‌آموزشی و با توجه به نیاز افراد گروه کار می‌شود (ص ۸۷).
توجه به مفاهیم آیات کاربردی	هدف ما این است که پایه‌های دینی و مذهبی افراد را با قرآن بریزیم تا هیچ چیز دیگری او را متزلزل نکند و از طریق آشایی با آیاتی که در زندگی مرتباً کاربرد بیشتری دارد، انس با قرآن بیابد. روش انتخاب این آیات به

کدهای باز	متن سند مجموعه تربیتی روح الله (ره)
	این شکل است که هریک از مریبان بهنهایی به مطالعه قرآن بهصورت حزب به حزب البته گاهی اوقات همراه با مراجعه به تفاسیر می پردازند. مریی آیات و جملات کلیدی را از نظر خودش انتخاب می کند، سپس در جلسه مریبان با مسئول مجموعه، این آیات پیشنهادی موربد بحث قرار می گیرد. نکاتی که مریبان ذیل هر آیه طرح می کند نقد می شوند، روش بیان مورد بررسی قرار می گیرد. آیات برگزیده انتخاب می شود و پیامهای آن آیه جهت مطرح شدن در جلسه گروه ثبت می شود (ص ۸۷).
حفظ آیات موضوعی	سعی می کنیم که بچه ها در همان جلسه آیه را حفظ کنند. همچنین در جلسات بعدی نیز سعی می کنیم آیه قبلی که کار شده است را تکرار کنیم، تا از حافظه کوتاه مدت به حافظه بلند مدت انتقال پیدا کند. الان برخی از بچه ها به گونه ای تربیت شده اند که تا با برخی مسائل مواجه می شوند، آیه مناسب با آن را بیان می کنند (ص ۸۸).
انتخاب سوره هایی با محتوای داستانی برای آموزش	ترجمه قرآن را می توانیم با یکی از داستان های قرآن آغاز کنیم. مثل داستان حضرت یوسف، یا سوره طه و دیگر سوره هایی که در آن ها داستان انبیای هست. البته اگر هم از اول قرآن شروع کنیم، چون در سوره بقره خیلی از داستان های انبیای هست، روش خوبی است و جواب داده است. بعد از اتمام ترجمه قرآن، بحث تفسیر آغاز می شود که به صورت تخصصی بر روی تفسیر کار می شود (ص ۸۸).
انتخاب محتوا با سیر آسان به مشکل	کتب شهید مطهری به صورت انتخابی و با سیر آسان به مشکل ارائه می شود. به طور مثال کتاب داستان راستان این ویژگی را دارد که تنها داستان را بیان کرده و نکات بسیار آموزنده ای که مقصود نگارنده بوده در آن پنهان است که خواننده باید آن را استخراج کند. ما به بچه ها می گوییم که این نکات را استخراج کنند و سپس در گروه پیرامون این نکات بحث و صحبت می شود (ص ۹۱).
تناسب برنامه ها با توان و ظرفیت دانش آموز	هرچند که کارها به صورت گروهی اجرا می شود، ولی مریی برای هر یک از اعضای گروه هش، برنامه مشخصی دارد؛ چون شخصیت هر کدام از افراد فرق می کند و هر یک نقاط ضعف و قوت خاص خودش را دارند؛ مریی هم همیشه ذهن ش در گیر است که مثلاً بهترین روش حل مسئله فلانی چیست؟ بارها شده است که ما مثلاً در مورد مشکل یا مسئله یکی از بچه ها، مدت زیادی، مثلاً هفت، فکر کرد هایم، مشورت گرفته ایم (که از چه جملات و لغاتی استفاده کنیم، از چه مثال هایی استفاده کنیم) و نهایتاً حدود ۳۵ دقیقه با او صحبت نموده ایم (ص ۹۳).
توجه به تفاوت های فردی دانش آموزان	نکته دیگری که در جذب رعایت می شود، آن است که سعی می کنیم شخصیت های متفاوت متربیان را بشناسیم، درک کنیم و متناسب با شخصیتش با او رفتار نماییم. مثلاً یکی لوطنی منش است، دیگری ... (ص ۱۰۴).
اهمیت نقش خانواده در امر تربیت	در امر تربیت بچه ها، شخصی مریی و کیل پدر و مادر است ... ما متربیان را از خانواده شان جدا نکرده، بلکه ارتباط آن ها را استحکام می بخشیم ... تا خانواده ها، با فضای کاری مجموعه، مأнос شده و از امور بچه ها در مسجد مطلع شوند و بتوانند به وظایف مهم تربیتی خود عمل کنند ... (ص ۲۳).
تعامل مؤثر و مستمر با خانواده ها	ما به صورت ماهیانه با خانواده های متربیان، جلسات مستمر داریم که به ایجاد دیدگاه های مشترک درون خانواده، بسیار کمک می نماید؛ لذا سعی می کنیم که این فاصله را با برگزاری کلاس هایی برای والدین رفع کنیم که به ایجاد دیدگاه های مشترک درون خانواده، بسیار کمک می نماید. علاوه بر این موارد، با یک فاصله زمانی منظم یا بنابر موقعیت خاص، جلسات خصوصی با خانواده هر یک از متربیان داریم؛ البته بنا بر اتفاقات خاص) مشکل فوری خاص، سوال خاص و ... (به صورت تلفنی نیز با خانواده ها صحبت می کنیم (ص ۲۳).
برگزاری برنامه های متنوع برای ظرفیت بخشی و رشد همه جانبه دانش آموزان	ما برای مخاطبان ۳ بعد اصلی را در نظر گرفته ایم و با توجه به این ۳ بعد، برای آن ها برنامه ریزی می کنیم؛ ابعاد «ورزشی»؛ «اخلاقی معنوی»؛ «علمی» (ص ۲۰). برنامه حوزه را مثل حوزه های معمولی طراحی نکردم، بلکه تصمیم گرفتم که با این افراد خودمان کار کنیم. هم درس های حوزه را آموزش می دهیم، هم روش های تربیتی و تبلیغ را مثل سخنرانی و ... تا بتوانند مبلغ خوبی باشند و هم مباحث مدیریتی را، تا بتوانند یک تشکیلات تربیتی فرهنگی را اداره کنند و انسان های چند بعدی باشند (ص ۸۹).
کار عملی متربی در مسجد در کنار مطالعه دروس	از طرف دیگر طلبه هایی که در این حوزه درس می خوانند، در کنار درس یک کار عملی اجرای هم دارند به اصطلاح امروز طرح کارآموزی دارند که باید با تعدادی از بچه ها کار تربیتی انجام دهن، برایشان کلاس بگذارند، اردو ببرند و ... کار تربیتی و تبلیغ را نمی توان صرفاً به صورت نظری به مریبان آموزش داد، بلکه ضرورت دارد که در حین عمل، اشکالات کار آن ها را تذکر داده شود. طلبه ها در مدارس علمیه هنگام بیکاری و استراحت از مطالعه و درس، گعده می گیرند. در حالی که طلب حوزه مسجد به کار تربیتی با نسل جوان خواهند پرداخت؛ و بعد برای همین کار، احساس نیاز می کند که باید مطالعه بیش تری بکند؛ لذا مطالعه اش هم جهت دار می شود. (ص ۹۰).
استفاده از روش مریی محوری	روش تربیتی ما روش مریی محوری واقعی و کامل است که در این روش، شخص مریی الگو عملی در برابر چشم متربی است (ص ۱۲۰).
الگو بودن مریی برای دانش آموزان	ولی مهم ترین نتایجی که ما کسب می کنیم، ناشی از روش غیر مستقیم است که بناست در تمام اجزاء امور مجموعه، جاری باشد. سعی می شود بیش از آن که با زبان گفته شود با عمل به متربیان عرضه شود. مثل ایثارهایی

کدهای باز	متن سند مجموعه تربیتی روح‌الله (ره)
	که مریٰ انجام می‌دهد، تلاش و هزینه‌هایی که مریٰ می‌کند و... به طور کلی اخلاق و رفتار مریٰ است که موجب تهذیب و الگوگیری متریٰ می‌شود. لازمه این که مریٰ بتواند با عمل خودش متریٰ را تربیت کند، آن است که خودش قبلًا خودسازی کرده باشد و الان هم در مسیر رشد و تربیت باشد. اولویت‌های اخلاقی را رعایت کند. متریٰ نه تنها از عمل مریٰ می‌آموزد، بلکه عامل بودن مریٰ باعث می‌شود که سخشن هم بر جان متریٰ بشینند و در او اثر کند (ص. ۹۴).
تقدیم انتخاب مریٰان طلبه	از آن جا که مریٰ‌های ما حتماً باید طلبه باشند، لذا فعالیت‌های هر کانون و حوزه علمیّة فعال در آن، کاملاً درهم‌تنیده هستند. ما در کار تربیتی که در مسجد انجام می‌دهیم، به این نتیجه رسیدیم که؛ توان ما محدود است و توان ما روبه‌کاهش است. لذا باید به دنبال افرادی باشیم که بتوانند هم کار را ادامه بدهند و هم گسترش؛ بعد هم به این نتیجه رسیدیم که تنها افرادی که می‌توانند این کار را ادامه بدهند طلبه‌ها هستند. بنابراین تصمیم گرفتیم که متریٰان نخبه‌ای که با آن‌ها کار تربیتی می‌کنیم را انتخاب، و به حوزه علمیّة مسجد دعوت کنیم (ص. ۸۹).

جدول ۳: مبانی، اصول و روش‌های تربیتی مجموعه تربیتی روح‌الله بر اساس کدهای باز استخراج شده

کدهای باز	مبنا	اصل	روش
مطالعه و بررسی وضع موجود آموزش و پرورش	ناکارآمدی بسترهاي آموزش و پرورش موجود	ضرورت انطباق با نظام معیار اسلامی	- بررسی نیازهای جامعه
			- تأسیس مدرسه مسجد محور و مستندکردن ساختار و محتوای آن
			- مطالعه و بررسی وضع موجود نظام آموزش و پرورش
تأسیس مدرسه مسجد محور و مستندکردن ساختار و محتوای آن		محوریت مسجد در امر تعلیم و تربیت	- تعامل همه‌جانبه با افراد و نهادها
			- تعامل طرفینی با دانشگاه و نخبگان دانشگاهی
			- فراهم‌آوردن برنامه متنوع پرورشی و آموزشی در مسجد
فراهم‌آوردن بسترهاي برای مشارکت حداکثری دانش‌آموز در امور مسجد		ارتباط مستمر متریٰ با مسجد	- فراهم‌آوردن برنامه متنوع پرورشی و آموزشی در مسجد
			- فراهم‌آوردن بسترهاي برای مشارکت حداکثری دانش‌آموز در امور مسجد
			- ارتباط حداکثری طلاب با آحاد جامعه
اولویت داشتن برنامه‌های تربیتی بر آموزشی توانمندسازی دانش‌آموزان برای مدیریت زندگی اجتماعی	تقدیم پرورش بر آموزش	اولویت قرار گرفتن فعالیت‌های پرورشی - تربیتی بر آموزش	- اراده‌های مختلف، برنامه‌های ورزشی، فوق برنامه‌های متنوع
			- اولویت آموزش مباحث: قرآن، ترجمه، تفسیر؛ دروس حوزوی و معارف اسلامی که شامل احکام، عقاید
			- کمک‌گردن مربی از داستان و مثال جهت تفهمی بهتر
کاربرست معارف اسلامی در سبک زندگی دانش‌آموزان		اولویت تربیت ساحت اعتقادی - عبادی - اخلاقی	- استفاده از روش مشارکتی جهت فهم پیام آیات
			- آشنایی متریٰ با آیات کاربردی قرآن
			- استفاده از روش حفظ و مرور آیات
اولویت آموزش مباحث: قرآن، ترجمه، تفسیر؛ دروس حوزوی و معارف اسلامی که شامل احکام، عقاید		اولویت تربیت ساحت اعتقادی - عبادی - اخلاقی	- آموزش ترجمه و تفسیر، صرف و نحو، اصول فقه و...
			- استفاده از داستان، احادیث
			- مباحثه در کلاس
توجه به مفاهیم آیاتی که کاربرست بیشتری با زندگی دانش‌آموز دارد		احمیت بسترهاي با محتواي داستاني برای آموزش	- آغاز از محتواهای قابل فهم برای متریٰ
			- مناسب‌سازی برنامه‌های تربیتی
			- با توجه به توان و ظرفیت متریٰ
تحفظ آیات موضوعی		اهمیت بسترهاي با محتواي داستاني برای آموزش	- اعطای قدرت انتخاب به متریٰ
			- برنامه‌های آموزشی متنوع به تناسب هر
			توجه به ویژگی‌ها و تفاوت‌های فردی دانش‌آموزان
تناسب برنامه‌ها با توان و ظرفیت دانش‌آموزان		ظرفیت‌های متنوع دانش‌آموزان و لزوم توجه به آن	توجه به ویژگی‌ها و تفاوت‌های فردی دانش‌آموزان
			توجه به تفاوت‌های فردی دانش‌آموزان
			توجه به تفاوت‌های فردی دانش‌آموزان

کدهای باز	مبنا	اصل	روش
اهمیت نقش خانواده در امر تربیت	اوپریت نقش خانواده در تربیت	ارتباط مؤثر و مستمر بین والدین و مری	متربی
تعامل مؤثر و مستمر با خانوادهها			-برگزاری کلاس‌ها و جلسات برای والدین به صورت ماهیانه امکان حضور در کلاس‌های متربیان مشارکت خانواده‌ها و مریبان در تربیت
برگزاری برنامه‌های متنوع برای ظرفیت بخشی و رشد همه‌جانبه دانش‌آموزان	اهمیت ساخت‌های تربیتی مختلف	یکپارچگی و انسجام در برنامه‌های پرورشی و آموزشی	-برنامه‌ریزی در جهت فعالیت در ابعاد علمی، اخلاقی، جسمانی به کارگیری آموزش‌های ارائه شده به دانش‌آموزان در امور آموزشی، پرورشی و مدیریتی مسجد
کار عملی متربی در مسجد در کنار مطالعه دروس		محوریت مری	-تقدیم انتخاب مریبان طلبه (زی طلبگی داشتن) مری بودن مری برای دانش‌آموزان تقدیم انتخاب مریبان طلبه مقاطع بالاتر
استفاده از روش مری محوری			
الگو بودن مری برای دانش‌آموزان			
تقدیم انتخاب مریبان طلبه			

نمودار زیر مبانی، اهداف، اصول و روش‌های تربیتی مدارس مسجدمحور (مطالعه موردي مجموعه تربیتی روح‌الله (رضه)) را در یک نگاه نشان می‌دهد.

نمودار ۱: مبانی، اهداف، اصول و روش‌های مستخرج از سند مجموعه تربیتی روح‌الله (رض)

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

مسجد به عنوان یک پایگاه آموزشی و تربیتی به عنوان یک نهاد اجتماعی مهم در همه ادوار مختلف مورد تأیید و تأکید بوده است. در دهه‌های اخیر این کارکرد مسجد رونق دوباره‌ای گرفته است و کانون‌های فرهنگی-آموزشی مساجد به عنوان یک گونه از مدارس در ایران رواج پیدا کرده است. در پژوهش‌های مختلف این مجموعه‌ها از حیث فرآیند آموزشی، الزامات ایجاد ارتباط بین مدرسه و مسجد، الگوی همکاری و تعامل مسجد، مدرسه، خانواده، پرورش منابع انسانی و ... (بیضایی، ۱۳۹۹؛ سبحانی و لطیفی، ۱۳۹۸؛ شریففرد، لطیفی، و ذوالفقاری، ۱۳۹۸؛ مرزوqi، جهانی، ترکزاده، امیر طبی، ۱۳۹۷؛ همایون و نیسیانی، ۱۳۸۶) مورد بررسی قرار گرفته است. اما پژوهشی که به مبانی، اهداف، اصول و روش‌های تربیتی آنها بپردازد یافت نشد. به همین جهت پژوهش حاضر با هدف شناخت دقیق‌تر این مجموعه‌ها، به بررسی اصول و مبانی تربیتی یکی از این کانون‌های فرهنگی-آموزشی پیشکشوت به صورت مطالعه موردنی پرداخت. پژوهش‌گران مدارس این مجموعه را ابتدائاً در سطح توصیف مورد بررسی و واکاوی قرار داده و مؤلفه‌های تربیتی آن را دسته‌بندی کرده‌اند و سپس در بخش دوم به تحلیل سند این مجموعه پرداخته و مبانی و اصول و روش‌های آن را استخراج کرده‌اند.

پژوهشی که از نظر گذشت در صدد شناخت بهتر کانون‌های فرهنگی-آموزشی مساجد و یکی از اقسام آن‌ها مسجد-مدرسه و مبانی تربیتی این مجموعه‌ها بود، اما از آن‌جا که تنوع رویکرد در میان این مدارس به‌چشم می‌خورد، نمی‌توان مبانی ثابت و یکسانی برای همه مجموعه‌های مورد بحث در نظر گرفت، از سویی اساساً از حیث تاریخی زمان زیادی از آغاز فعالیت آموزشی این مجموعه‌ها نمی‌گذرد. به همین دلیل اسناد متنقی که مبانی فکری - تربیتی این مجموعه‌ها را نشان بدهد در دسترس نیست. تنها مجموعه‌ای که پژوهش‌گران به سند مدون و مفصل آن دست یافتند مجموعه تربیتی روح الله (ره) در شهر مشهد بود که اولین مجموعه با فعالیت رسمی به عنوان مسجد-مدرسه نیز به شمار می‌آید. این مجموعه دارای ۵ مجموعه دخترانه و پسرانه (مسجد صنعت‌گران، مسجد ابالفضل (ع)، مسجد حضرت عباس (ع)، مسجد جمکران و مسجد حاج حبیب) می‌باشد. در گام توصیف، مؤلفه‌های تربیتی این شعبات مختصراً بررسی شدند. طی این بررسی مسجد صنعت‌گران به‌نوعی مسیری متفاوت از چند مجموعه دیگر را نشان داد. مسجد ابالفضل (ع) و مسجد حضرت عباس (ع)، در روش و برنامه تشابه بالایی را نشان دادند و تنها تفاوت در جنسیت است که یکی دخترانه و دیگری پسرانه است. مسجد حاج حبیب در عین توجه به اهداف مدنظر مجموعه تربیتی روح الله (ره)^(۱) نگاه ویژه‌ای به تربیت اقتصادی دارد و برنامه‌های ویژه‌ای در این حوزه دارد. مسجد جمکران نیز رویکرده شبیه مسجد ابالفضل (ع) و مسجد حضرت عباس (ع) دارد. به‌طور کلی در اصول شباht زیادی وجود دارد و در شیوه و اجرا تفاوت‌هایی مشاهده می‌شود. در ادامه سند مجموعه تربیتی روح الله (ره) که به گفته مؤسس مجموعه، اقای آباد^(۲) در حال حاضر نیز سند محوری و مرجع در تصمیم‌سازی‌های هر ۵ مدرسه می‌باشد مورد تحلیل قرار گرفت. در مسیر تحلیل این سند برخی مبانی به صورت مصريح به چشم می‌خورد و برخی مبانی صرفاً پس از کنار هم گذاشتن اصل، روش و هدف و استنتاج آن جزء قید نشده در ظاهر (مبنای) قابل احصاء بودند. در کنار مبانی که یافته‌های اصلی

این پژوهش به شمار می‌آیند، پژوهش‌گران توانستند اصول و روش‌ها و همچنین اهداف را نیز از متن سند مجموعه تربیتی روح‌الله (ره) استنتاج کنند (رجوع به نمودار مفهومی ۱).

یافته اصلی پژوهش حاضر شامل مبانی تربیتی نه گانه می‌باشد و سایر عناصر مرتبط با این مبانی شامل اهداف، اصول و روش‌های منتج شده در فرایند تحلیل نیز به عنوان یافته‌های پژوهش قابل ارائه می‌باشند. مبانی استخراج شده قابل دسته‌بندی در دو سطح کلان یا سیاست‌گذاری (حوزه ساختار و حوزه رویکرد) و سطح خرد یا اجرایی (محتوای تربیت، روش تربیت) به شرح زیر می‌باشد:

مبانی به دست آمده در حوزه ساختاری شامل ناکارآمدی بسترها آموزش‌پرورش موجود که بر اساس اصول استخراج شده (انطباق با نظام معیار اسلامی و تعامل همه‌جانبه با افراد و نهادها) و روش‌های استخراج شده از سند (بررسی نیازهای جامعه، تأسیس مدرسه مسجدمحور و مستند کردن ساختار و محتوای آن وغیره) استنتاج شد.

مبانی به دست آمده در حوزه رویکرد در سطح کلان شامل محوریت مسجد در امر تعلیم و تربیت، تقدم پرورش بر آموزش، مرجعیت علمی اخلاقی مربی، اولویت نقش خانواده در تربیت است. مبانی محوریت مسجد در امر تعلیم و تربیت بر اساس اصل استخراج شده (ارتباط مستمر متربی با مسجد) و روش‌های استخراج شده (فرامن آوردن برنامه متنوع پرورشی و آموزشی در مسجد وغیره) استنتاج شد. مبانی تقدم پرورش بر آموزش بر اساس اصل استخراج شده (اولویت قرار گرفتن فعالیت‌های پرورشی- تربیتی بر آموزش) و روش‌های استخراج شده (اردوهای مختلف، برنامه‌های ورزشی و فوق برنامه‌های متنوع) استنتاج شد. مبانی مرجعیت علمی اخلاقی مربی نیز بر اساس اصول استخراج شده (لزوم صلاحیت علمی-اخلاقی مربی، محوریت مربی) و روش‌های استخراج شده (تقدیم انتخاب مریبان طلبه، زی طلبگی داشتن، مربی هر مقطع مربی همان گروه در مقاطع بالاتر) حاصل گشت. همچنین مبانی اولویت نقش خانواده در تربیت بر اساس اصل استخراج شده (ارتباط مؤثر و مستمر بین والدین و مریبان) و روش‌های استخراج شده (برگزاری کلاس‌ها و جلسات برای والدین به صورت ماهیانه، امکان حضور در کلاس‌های متربیان و مشارکت خانواده‌ها و مریبان در تربیت) استنتاج شد.

سطح خرد شامل مبانی در حوزه محتوای تربیت (اولویت ساحت تربیت اعتقادی- عبادی- اخلاقی، اهمیت ساحت‌های تربیتی مختلف و در حوزه روش‌های تربیت (اهمیت بسترسازی و تدریج در ارائه محتوا، تنوع ظرفیت متربی و توجه به آن) است. مبانی اولویت ساحت تربیت اعتقادی- عبادی- اخلاقی بر اساس اصل استخراج شده (اولویت آموزش معارف اسلامی از جمله قرآن جهت کاربست در زندگی) و روش‌های استخراج شده (اولویت آموزش مباحث: قرآن، ترجمه، تفسیر، دروس حوزوی و معارف اسلامی شامل احکام و عقاید، کمک گرفتن مربی از داستان و مثال جهت تفہیم بهتر وغیره) استنتاج گشت. مبانی اهمیت ساحت‌های تربیتی مختلف بر اساس اصول استخراج شده (مشارکت همه‌جانبه متربیان و یکپارچگی و انسجام در برنامه‌های پرورشی و آموزشی) و روش‌های استخراج شده (مشارکت تجربه محور متربی، استفاده از روش تبلیغ در کنار مطالعه دروس وغیره) استنتاج شد.

در حوزه روش‌های تربیت مبنای اهمیت بسترسازی و تدریج در ارائه محتوا با متربی بر اساس اصل استخراج شده (انتخاب محتوا با سیر آسان به مشکل) و روش‌های استخراج شده (استفاده از داستان، احادیث، مباحثه در کلاس، آغاز از محتواهای قابل فهم برای متربی) استنتاج شد. و مبنای تنوع ظرفیت متربی و توجه به آن بر اساس اصل استخراج شده (توجه به ویژگی‌ها و تفاوت‌های فردی متربی) و روش‌های استخراج شده (متنااسب‌سازی برنامه‌های تربیتی با توان و ظرفیت متربی، اعطای قدرت انتخاب به متربی و برنامه‌های آموزشی متنوع به تناسب هر متربی) استنتاج گشت.

گرچه فعالیت تربیتی کانون‌های فرهنگی-آموزشی مساجد پیشینه طولانی دارد اما مسجد-مدرسه‌ها در کشور ما جزو تلاش‌های نوظهور برای اصلاح ساختار آموزش و پرورش و اسلامی‌سازی آن بهشمار می‌آید. به نظر می‌رسد این مجموعه‌ها علی‌رغم تنوع، از حیث مبنا و هدف از اشتراک بالایی برخوردار بوده اما در اصول و روش‌ها تفاوت بین مجموعه‌های مختلف قابل توجه می‌باشد. فقدان ساختار رسمی و اسناد پشتیبان مدون در این مجموعه‌ها پژوهش درباره آن‌ها را با مشکل مواجه می‌کند، علاوه‌بر این بعضی از این مجموعه‌ها فعالیت غیرعلنی دارند و اساساً به عنوان مدرسه مورد قبول وزارت آموزش و پرورش نمی‌باشند که این امر بعض‌اً فارغ التحصیلان آن‌ها را برای ادامه تحصیل در سایر مدارس دچار مشکل می‌کند. اخیراً نهادی مستقل به نام «ستاد مردمی مدارس مسجد محور» به صورت خودجوش شکل گرفته است و با هدف شبکه‌سازی و توانمندسازی مجموعه‌های موجود، فعالیت خود را آغاز کرده است. طبق گفته دبیر این ستاد^۱ آن‌ها در حال رفع موانع قانونی طرح و رسمیت بخشیدن به آن و همچنین گسترش کمی و کیفی مجموعه‌های آموزشی در کشور می‌باشد. چنان‌چه این گفته‌ها محقق شود می‌توان امیدوار بود تا اسناد پشتیبان قوی‌تر و مبسوط‌تری تدوین شود تا پژوهش‌گران بتوانند با تحلیل آن‌ها به کنه مبانی تربیتی این رویکرد پی برند.

منابع

- باطنی، فرزانه، و ابوالحسنی، نوشین (۱۳۹۴). مدرسه اجتماعی، ترجمان اندیشه‌های مسجد - مدرسه در شهرهای نوین. اولین کنفرانس بین‌المللی انسان، معماری، مهندسی عمران و شهر. تبریز.
- باقری، خسرو (۱۳۸۹). رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- برادران حقیر، مریم، و نیری پور، زهراسادات (۱۳۹۹). مدرسه صالح کانون تحقیق حیات طیبه با تأکید بر جامعه محلی. علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۸(۱۴)، ۵-۲۵. <https://doi.org/10.30497/edus.2020.74740>
- دانایی‌فرد، حسن، الونی، سیدمهדי، و آذر، عادل (۱۳۹۲). روش‌شناسی پژوهش کیفی در مدیریت: رویکردی جامع. تهران: شرقی.
- دولتی، فاطمه (۱۳۹۶). «مسجدمدرسه» پدیده‌ای جدید در دنیای آموزش و پرورش. مصاحبه با آقای زمانی: مدیر مدرسه، مسجد خاتم الانبیاء (ص). پایگاه بصیرت.
- دیالمه، نیکو، گودرزی، اکرم، و عظیمی، عطیه (۱۴۰۱). تبیین فرآیند فرهنگ‌پذیری بر اساس آموزه‌های اسلامی با تأکید بر نقش مدارس، فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۷(۲)، ۴۹-۸۰. <http://dx.doi.org/10.52547/qaiie.7.2.49>
- رحمانی، نیره، زاهدی وفا، زهرا، و یزدی زاده، سار (۱۴۰۱). نسبت اصول برنامه‌ریزی درسی و تربیتی مدرسه حکمت بنیان با سند برنامه درسی ملی: مطالعه موردی مکتب اسلامی سبزوار، فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۷(۳)، ۶۵-۸۷. <http://dx.doi.org/10.52547/qaiie.7.3.65>
- سبحانی متین، علی، و لطیفی، میثم (۱۳۹۸). شناسایی الزامات ایجاد ارتباط مطلوب میان مساجد و مدارس. مدیریت اسلامی، ۲۷(۴)، ۵۳-۷۸. https://im.iuh.ac.ir/article_204955.html?lang=fa
- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰). تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- شریف‌فرد، علیرضا، لطیفی، میثم، و ذوالفقاری، محسن (۱۳۹۸). الگوی همکاری بین بخشی (مورد مطالعه: همکاری مسجد با مدرسه و خانواده). دین و ارتباطات، ۲۶(۵۶)، ۲۵۳-۳۰۰. <https://doi.org/10.30497/rc.2020.2828>
- قرائیان، لیلا، و زمانی، اصغر (۱۴۰۰). شناسایی مؤلفه‌های ارزیابی آموزشی- رفتاری معلمان و دبیران مدارس اسلامی: مورد مطالعه مدارس طلوع شهر تهران (یک مطالعه کیفی)، فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۶(۳)، ۸۱-۱۰۲. <http://dx.doi.org/10.52547/qaiie.6.3.81>
- مجموعه تربیتی حضرت روح الله (ره) (۱۳۹۴). درباره «مجموعه تربیتی حضرت روح الله (ره)»؛ دیروز، امروز، فردا.
- مرزوقی، رحمت‌الله، جهانی، جعفر، ترک‌زاده، جعفر، و امیر طیبی، مسلم (۱۳۹۷). الگوی مفهومی تعامل مدرسه، خانواده و مسجد از منظر تعلیم و تربیت اسلامی. مطالعات راهبردی بسیج، ۲۱(۷۹)، ۸۱-۱۱۴. https://www.bsrq.ir/article_83801.html
- معرفی، سیروس (۱۳۹۷). فعالیت مدرسه‌ای در دل مسجد. مصاحبه با آقای برومند: مدیر مدرسه بندگی اصفهان. حلقه وصال.
- نقی‌پورفر، ولی‌الله، و احمدی، محمدرضا (۱۳۸۷). شاخص‌های اقتصادی توسعه انسانی از دیدگاه اسلام. فصلنامه پژوهشی اقتصاد اسلامی، ۸(۳۱)، ۶۹-۱۰۱. https://eghtesad.iict.ac.ir/article_16706.html
- همایون، محمد‌هادی، و عبدالهی نیسیانی، علی (۱۳۸۶). تجزیه و تحلیل سیستمی فرآیند پرورش منابع انسانی در مسجد؛ مطالعه موردی: علل پویایی و حیات مسجد صنعت‌گران مشهد. اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه

مدیریت). (۲)، (۱). ۹۹-۱۲۶. <https://doi.org/10.30497/smt.2007.105>

هومن، حیدرعلی (۱۳۸۹). شناخت روش علمی در علوم رفتاری. تهران: سمت.

References

- Akker, J. V. D. (۲۰۱۰). Curriculum perspectives: An introduction. In J. van den Akker, W. Kuiper & U. Hameyer (Eds.), Curriculum landscapes and trends (pp. ۱-۱۰). Dordrecht: *Kluwer Academic Publishers*.
- Bagheri, Kh. (۲۰۱۰). Research approaches and methods in philosophy of education. Tehran: *Institute of Cultural and Social Studies*. [In Persian].
- Baradaran, M., & Nayeripour, Z. S. (۲۰۲۰). Saleh School, Center for the Existence of Hayat Tayyeb, with an emphasis on the local community. *Islamic Perspective on Educational Science*, ۱۴(۱)، ۵-۲۰. <https://doi.org/10.30497/edus.2020.74740> [In Persian].
- Batani, F., & Abolhasani, N. (۲۰۱۴). Social school, interpretation of mosque ideas - school in modern cities. *The first international conference on man, architecture, civil engineering and the city*. Tabriz. [In Persian].
- Danaifard, H., Elwani, S.M., and Azar, A. (۲۰۱۲). Qualitative research methodology in management: a comprehensive approach. Tehran: *Ishraqi*. [In Persian].
- Davalit, F. (۲۰۱۶). "School Mosque" is a new phenomenon in the world of education. Interview with Mr. Zamani: School Principal, Khatam Al-Anbia Mosque (PBUH). *Insight base*. [In Persian].
- Dialameh, N., Goodarzi, A., & Azimi, A. (۲۰۲۲). Explaining the Process of Acculturation In Terms of Islamic Teachings with an Emphasis on the Role of Schools. *qaiie*. ۱۲(۱)، ۴۹-۸۰. <https://doi.org/10.52047/qaiie.12.1.49> [In Persian].
- Ghoraian, L., Zamani, A. (۲۰۲۱). Identifying the Components of the Islamic Schools Teachers' Educational-Behavioral Evaluation: A Case study of Tollou Schools in Tehran (a Qualitative Study). *qaiie*. ۱۲(۱)، ۸۱-۱۰۲. <https://doi.org/10.52047/qaiie.12.1.81> [In Persian].
- Homayoun, M., & Abdollahi Neysiani, A. (۲۰۰۷). Systematic Analysis of the Process of Training Human Resources in the Mosques: Case Study of the Reasons of Dynamism and Liveliness of San'atgaran Mosque in Mashhad. *Strategic Management Thought*, ۱۲(۱)، ۹۹-۱۲۶. <https://doi.org/10.30497/smt.2007.105> [In Persian].
- Lindsey, R., B. (۲۰۱۸). School and Community Relations, chapter ۹, from www.stanswartz.com/adminbook/chap9.html.
- Marzouqi, R., Jahani, J., Turkzadeh, J., & Amir Tayibi, M. (۲۰۱۸). Developing An Interactive Model of School, Family and Mosque's Roles on Realization Of Educational Goals With Regard To Islamic Education. *Basij Strategic Studies*, ۲۱(۷۹), ۸۱-۱۱۴. https://www.bsrq.ir/article_83801.html?lang=en [In Persian].
- Naqiporfar, V., & Ahmadi, M. (۲۰۰۸). Economic indicators of human development from the perspective of Islam.. *Islamic Economics*, ۱۸(۳۱), ۶۹-۱۰۲. https://eghtesad.iict.ac.ir/article_16806.html?lang=en [In Persian].
- Rahmani, N., Zahedivafa, Z., & yazdizade, S. (۲۰۲۲). The Relationship between the Principles of Curriculum and Educational Planning of Wisdom-Oriented School and the National Curriculum Document: A Case Study of Sabzevar Islamic School. *qaiie*. ۱۲(۱)، ۶۵-۸۷. <https://doi.org/10.52047/qaiie.12.1.65> [In Persian].
- Sharif Fard, A., Latifi, M., & zolfaghari, M. (۲۰۲۰). Inter-sectoral cooperation model (Study: Mosque-School-Family Cooperation). *Religion & Communication*, ۲۷(۲)، ۲۰۳-۳۰۰. <https://doi.org/10.30497/rc.2020.2828> [In Persian].
- Sobhanimatin, A., & latifi, M. (۲۰۲۰). Identifying the Requirements of Appropriate Communication between Mosques and Schools. *Scientific Journal of Islamic Management*, ۱۴(۴)، ۵۲-۷۸. https://im.iuh.ac.ir/article_204905.html?lang=en [In Persian].